

ƏDƏBİYYAT

Əhməd Sami Elaydi
Eyn-Şəms Universiteti

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “ELDƏN-ELƏ” ROMANI JANR VƏ FORMA-ÜSLUB KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: *tarixi roman, bədii nəsr, şərq həyatı, səyahətçi*

Keywords: *historical novel, artistic prose, oriental life, traveler*

Ключевые слова: *исторический роман, художественная проза, восточная жизнь, путешественник*

Giriş

Azərbaycan nəsrinin tanınmış imzalarından biri olan Əzizə Cəfərzadənin zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığı haqqında xeyli tədqiqat yazılsa da, indiyədək onun romanları sistemli şəkildə təhlil obyektinə çevrilməmiş, əsərlərinin ideya-estetik mahiyyəti aşkarlanmamışdır. Bunun başlıca səbəbi yazıçının daha çox tarixi mövzularda əsərlər yazması və ədəbi tənqidin həmin əsərlərin təhlili yönündə araşdırmalar aparmasının mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanları haqqında tədqiqat aparması tənqidçidən ciddi hazırlıq tələb edir.

Yazıçının müxtəlif dövrlərdə qələmə aldığı “Aləmdə səsim var”, “Vətənə qayıt”, “Yad et məni”, “Bakı-1501”, “Zərrintac-Tahirə”, “Gülüstan”dan öncə”, “İşığa doğru”, “Bir səsin faciəsi”, “Xəzərin göz yaşları”, “Eşq sultanı” və başqa əsərləri Azərbaycan tarixi roman janrının dəyərli örnəklərindən biridir. Müəllifin tarixi romanları içərisində “Eldən-elə” əsəri xüsusi yer tutur. Görkəmli Azərbaycan səyyahı Hacı Zeynalabdin Şirvaninin həyat yolundan bəhs edən bu əsərdə tarixi qaynaqlar əsasında Şərq həyatının canlı mənzərəsi yaradılmışdır.

“Eldən-elə” romanı haqqında indiyədək müxtəlif səpkili araşdırmalar aparılsa da, əsərin istər Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığında, istərsə də Azərbaycan tarixi nəsrində yeri müəyyənləşdirilməmişdir. Eyni zamanda bəhs olunan əsərin janr və forma-üslub baxımında dəyərləndirilməməsi onun bir nəsr örnəyi kimi poetikasının aşkarlanmasına imkan verməmişdir. Oxucuların mühakiməsinə verilən məqalə məhz bu zərurətdən yaranmışdır.

Bütövlükdə, Azərbaycan romanlarında müşahidə olunan digər mühüm məsələ yazıçı mütaliəsi ilə bağlıdır. Bəlli olduğu kimi, mütaliə yaradıcı şəxsiyyətlərin fəaliyyətində mühüm yerlərdən birini tutmaqdadır. Xüsusilə tarixi roman janrında

yazıb-yaradan yazıçı üçün bu aspekt daha səciyyəvidir. Bu mənada Əzizə Cəfərzadə ciddi, sistemli mütaliyəyə geniş yer verməsi onun əsərlərinin orijinallığını şərtləndirən bədii keyfiyyət kimi özünü büruzə verir.

Tarixi romanının janrı çalarları

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Əzizə Cəfərzadənin "Eldən-elə" romanı tarixi mövzuda qələmə alınmışdır. Lakin, bu əsəri ənənəvi tarixi romanlardan fərqləndirən bir çox məqamlar vardır. Bu fərqlilik yalnız mövzu-problem çərçivəsi ilə məhdudlaşmır, həmçinin forma-sənətkarlıq məsələlərini əhatə edir. Şübhəsiz ki, bəhs olunan romanın tarixi mövzuda qələmə alınması bir çox məqamlarda müəllifə janrın ənənəvi prinsiplərindən bəhrələnməyə təbii imkanlar yaratsa da, o daha çox orijinal yolla getməyə üstünlük vermiş, sələflərini təkrarlamamış, mövcud poetika qəliblərini seçilmiş olduğu mövzuya uyğun şəkildə yeni ştrix və çalarlarla xeyli dərəcədə zənginləşdirmişdir.

"Əzizə Cəfərzadə tarixi təfərrüatı ilə əks etdirməyə çalışdığından özünün qeyri-adi fantaziyası ilə tarixin siyasi hadisələrdə yaşamayan unudulmuş səhifələrini canlandırır, beləliklə keçmiş tam, canlı, bütöv şəkildə bizə təqdim edir. Məhz tarixi hadisələrin təfərrüatı ilə təqdim olunması onun əsərlərinin inandırıcı təsir bağışlamasına səbəb olur" [5, s.94].

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi mövzuda yazılan romanlarda müasirlik amili istisnasız olaraq qabarıq şəkildə bədii ifadəsini tapmalıdır. Çünki müasirlik istər sosioloji, istərsə də estetik aspektləri ilə tarixi romanın janrı poetikasının tərkib hissəsini oluşturmur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müasirlik probleminə münasibətdə fərqli baxış və mülahizələrə təsadüf olunur. Bu mənada filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hüseynoğlunun qənaətləri bəhs olunan problemə aydınlıq gətirilməsi baxımından maraqlıdır: "Milli ədəbiyyatşünaslığımızın iyirminci illərindən sonrakı dövrlərində müasirlik haqqında təsəvvür, ona verilən tərif və qiymət birmənalı olmamışdır. Xüsusilə də otuzuncu illərdə müasirliyi bir çox hallarda ancaq müasir həyat materialı əsasında yazılmış əsərlərə aid bir keyfiyyət kimi dərk və şərh edirdilər" [7, s.151-152].

Müasirlik probleminə bu cür yanaşmanın yanlış olduğunu, məsələni mahiyyətə aydınlaşdırmadığını vurğulayan tədqiqatçı mülahizələrini davam etdirərək yazır: "Belələrinə görə guya ancaq materialı müasir həyatdan alınıb, mövzusu müasir həyatın aktual məsələləri ilə əlaqədar olan əsərlərdə müasirlik varmış, mövzu və materialı, müəyyən hallarda isə süjetləri də tarixdən, xalq rəvayətləri və əfsanələrindən alınıb yazılan əsərlər isə müasirlikdən uzaqmış. Belə əsərlər yazmaq müasirlikdən qaçmaq, müasir həyatı sevmədiyi üçün ondan uzaqlaşmaq, keçmişlə müasirliyi, müasir zamanəni və həyatı gizli müqayisə və mübahisəyə çəkərək, üstünlüyü guya keçmiş o tarixə vermək imiş. Bu isə yolverilməz, ideoloji baxımdan zərərli hesab edilirdi" [7, s.151-152]. Şübhəsiz ki, alimin dəqiq sərrast müşahidədən qaynaqlanan fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir.

Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığını müasirlik bağlamında təhlil obyektinə çevirən filologiya elmləri doktoru, professor İfrat Əliyevanın mülahizələri problemin çözümlərinə münasibətdə maraqlıdır: "Əzizə Cəfərzadənin bir yazıçı kimi

tarixə bu günün mövqeyindən yanaşmasının nəticəsidir ki, fantastik filmlərdə olduğu kimi, tarix doğrudan da bu günə çevrilir və bu günün problemlərinə xidmət etməyə başlayır” [4, s.54]. Maraqlıdır ki, Azərbaycan nəsrində yaranmış bir çox tarixi mövzulu əsərlərdən fərqli olaraq Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanı da onun digər əsərləri kimi müasirlik ruhunun görümlü tərzdə ifadə olunması ilə seçilir. Başqa sözlə, Əzizə Cəfərzadə Zeynalabdin Şirvaninin həyat və mübarizə yolu ilə bağlı olaraq təsvir etdiyi hadisə və əhvalatların tarixi konteksti ilə yanaşı, müasirlik aspekti də eyni dərəcədə aktualıq kəsb edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan tarixi romanların mühüm bir qismi görkəmli sənətkarların həyatından, taleyindən bəhs edir”, lakin hər hansı “bədii əsər ədəbi şəxsiyyəti tarixi obraz kimi təqdim etdiyi üçün” yazıçı “onun həyatının ən mühüm anları üzərində dayanır, həmin şəxsiyyət barədə təsəvvürü genişləndirir” [2, s.192-193]. Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanı da bu baxımdan istisna təşkil etmir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tarixi mövzuların işlənilməsi ilə bağlı başqa mülahizələr də mövcuddur. Məsələn, gənc tədqiqatçı Cəmilə Abbasovanın “Zamanla üz-üzə” adlı məqaləsində bununla bağlı irəli sürülən mülahizələr bu baxımdan səciyyəvidir: “Bir çox tanınmış yazıçılar üçün tarixə, fakt və hadisələrə müraciət keçmişin öyrənilməmiş, tədqiq edilməmiş səhifələrinin və şəxsiyyətlərinin canlandırılmasına xidmət edirsə” bir çox hallarda “bu cəhət aparıcı keyfiyyət kimi özünü göstərmir”. Çünki yazıçıların böyük əksəriyyətini “tarixin qaranlıq, öyrənilməmiş, yaxud yanlış təqdim olunmuş səhifələrinin və şəxsiyyətlərinin canlandırılması ilə yanaşı, həm də yaşadığı epoxanın ruhunu əks etdirmək missiyası və müasirlik məsələsi düşündürür”. Başqa sözlə, ... tarixilik müasirliyə xidmət edən faktor kimi özünü büruzə verir” [1, s.186-187].

Tarixi roman janrı müəyyən tarixi dövrü hədəf seçməklə həmin zamanın bədii obrazını yaratmaq üçün əvəzedilməz vasitədir. Bu janr yazıçıya imkan verir ki, o, istədiyi tarixi dövrün səciyyəsinə, ab-havasını, həmin dövrdəki insanların psixologiyasını, adət-ənənələrini, məişətini yaratmaqla oxucuda öz keçmişinə, tarixinə maraq yarada bilsin [8, s.146].

Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanının janr məsələlərindən bəhs edərək müəllifin novatorluğunu şərtləndirən məqamlardan biri kimi həm tarixi şəxsiyyətin [başlıca olaraq Zeynalabdin Şirvani obrazının timsalında], həm də bəhs olunan dövrün sosial-siyasi və kulturoloji panoramının, Şərqi çeşidli mədəniyyətə və dini inanca mənsub xalqlarının həyat tərzinin paralel şəkildə yaradılmasıdır. Müəllifin hədəf olaraq seçdiyi sadalanan məqamların süjet ardıcılığının təmin olunması əsərin yüksək bədii sənətkarlıqla qələmə alınmasının örnəyidir.

Tarixi şəxsiyyətin bədii obrazı

Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanının baş qəhrəmanı tarixi şəxsiyyət olan görkəmli Azərbaycan səyyahı Zeynalabdin Şirvanidir. Bu məşhur səyyah haqqında bir çox elmi-nəzəri qaynaqlarda məlumat verilsə də, onun bədii obrazı yaradılmamışdır. “Eldən-elə” romanı bu mənada adı çəkilən səyyahın bədii obrazının yaradıldığı ilk nəsr örnəyidir. Əsərin tarixi roman janrında yazılması müəlli-

fə bir tərəfdən dövrün tarixi-etnoqrafik mənzərəsi yaratmağa, digər tərəfdən tarixi şəxsiyyət kimi Zeynalabdin Şirvaninin daxili mənəvi dünyasını aşkarlamağa imkan vermişdir.

Romanın baş qəhrəmanı oxuculara ilk öncə yazıcının təhkiyə-təqdimatında tanındılır. Müəllif onun bir şair, bir alim və bir səyyah olaraq xarakter cizgilərini aşağıdakı tərzdə canlandırır:

“Bir vücutda, bir ürəkdə, bir beyində birləşmiş bu üç şəxs alim, şair, səyahətçi bitib-tükənmək bilməyən yollarda, gah susuz qumlu səhralarda, gah yamyayşıl, sınıqsız cəngəlliklərdə, gah da qarlı dağ aşırımlarından keçməkdəydi. Hacı Zeynalabdin yollarda idi” [3, s. 241].

Bu cür yanaşma əsərin sonrakı səhifələrində qəhrəmanın taleyi fonunda təsvir olunan hadisələrin aşkarlanmasına açar rolunu oynayır, başqa deyimlə, müəllif Zeynalabdin Şirvanini gələcəkdə onun müşayiət edəcək hadisə və əhvalatlardan öncə oxuculara təqdim edir.

“Sabah səhər vaxtı karvan Təbrizə, oradan da Hindistana yola düşəcəkdi. Bu karvanla Zeynalabdin 37 illik səyahətinə başlayaraq, 37 il sərgərdan, evsiz-əşiksiz dolaşdığı Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Sərəndib, Seylon, Uzaq və Yaxın Asiya, Uzaq və Yaxın Şərq ölkələri, Ərəbistan, Türkiyə və başqa yerləri, dünyanın yarıdan çoxunu gəzib görəcəkdi. İndi şair Təmkin idi o! Səyyah Zeynalabdin idi o! Aşiq Zeynalabdin idi o! Coğrafiyaşünas etnoqraf Zeynalabdin idi, Və başlıcası bizim həmvətənimiz, bizi dünyaya saydıran ulu vətəndaşlarımızdan biri. Yerlimiz, dünya ünlü vətəndaşımız, ulu babamız. Canımız-ciyərimiz idi o!” [3, s.75].

Romandan aydın şəkildə görüldüyü kimi, müəllif Zeynalabdin Şirvaninin bədii obrazı yaratmaq üçün onu daxili-mənəvi dünyasını müxtəlif yönərdən aşkarlamağa çalışmışdır. İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, qəhrəmanın xarakteri onun yazmış olduğu səyahətnamə fonunda canlandırılmışdır. Əzizə Cəfərzadənin bir yazıçı kimi Zeynalabdin Şirvaninin qələmə aldığı əsərləri öyrənməsi, onun gəzdirdiyi-gördüyü ölkələrlə bağlı düşüncələri ilə yaxından tanış olması obrazın real cizgilərlə təsvir edilməsinə imkan vermişdir. Başqa sözlə, Zeynalabdin Şirvaninin ilkin portret cizgiləri onun əsərlərindən alınmış bilgilər əsasında gerçəkləşmişdir. Bundan əlavə, müəllif bədii şəxsiyyət kimi seçdiyi qəhrəmanı onun doğulub boya-başa çatdığı Şamaxının tarixi keçmişi, etnoqrafiyası, adət-ənənələri kontekstində canlandırmaq məramı izləmişdir. Müəllif eyni zamanda baş qəhrəmanın xarakter bütövlüyünü təmin etmək üçün onu ailə bağları müstəvisində təqdim etmişdir.

Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanında Zeynalabdin Şirvaninin daxili- mənəvi dünyasının aşkarlanmasında müəllif təhkiyəsi fonunda xatırlatmalar qəhrəmanın xarakter cizgilərinin gizli, qapalı tərəflərini üzə çıxarır. Maraqlıdır ki, müəllif süjet boyu davam edən hadisələrin ümumi axarında öz sıradə görməyə çalışır “...Zeynalabdin Şamaxıda cəmi beşcə uşaqılıq illəri yaşamış və on yeddi yaşında isə buraya gəlib bir neçə il qalmış, azacıq gəzib-görüb dünya səyahətinə çıxmışdı. Amma elə bu anda dilinə nə on beş il təhsil aldığı, ata-anasının yaşadığı Kərbəla gəldi, nə də arvadı Hümeyrə gözəlin iki balası, qoşa oğlu ilə birlikdə doğulduğu Şiraz yadına düşdü. Şamaxı dedi. Qanı-canı ilə bağlı olduğu Şamaxını dedi...” [3, s.241]

Yazıçı roman boyu dəfələrlə təsvir olunan qəhrəmanla bağlı özünün mövqeyəmi əks etdirməyə çalışır. Bu isə Zeynalabdin Şirvaninin sadəcə xarakterinin yalnız hadisə və əhvalatlar fonunda deyil, həmçinin müəllif təhkiyəsində verilən tarixi fakt və sənədlərlə görünməsini şərtləndirir. Şübhəsiz ki, qəhrəmanın daxil dünyasına müxtəlif yönərdən işıq salınması onun səciyyəvi keyfiyyətlərinin, bir fərd olaraq insani xüsusiyyətlərini görməyə imkan verir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Zeynalabdin Şirvaninin bioqrafiyası ilə bağlı məlumatların azlığı onun tarixi xidmətlərini yetərincə dəyərləndirməyə imkan verməmişdir. Yazıçı bunu duymuş, yeri gəldikcə qənaətlərini ifadə etməyə çalışmışdır. “İndi o bu yolun astanasında dayanmışdı. Kaş onun kitablarından başqa xalqlar, ölkələr, qəbilələr, tayfalar haqqında, zəmanəsinin ulu-ünlü insanları haqqında öyrəndiklərimizin yüzdən biricə özü haqqında da öyrənə biləydik. Bu müdrik, bu təvazökar insan öz tərcümeyi-halını yazmayıb, haradasa əsərlərinin ora-burasına səpələnən xırdaca işarə və qeydlərdən öyrəndiklərimizdə də o qədər sual var ki!” [3, s.76].

Bizcə Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanının ən böyük uğuru Zeynalabdin Şirvaninin əsərlərinə səpələnmiş pərakəndə detalları diqqətlə incələməsi fonunda onun real, gerçək obrazını – tarixi simasını yarada bilməsidir.

Forma, dil və üslub xüsusiyyətləri

“Eldən-elə” romanının diqqəti çəkən cəhətlərindən biri burada Şərq həyatının canlı mənzərəsinin yaradılmasıdır. Əsərin baş qəhrəmanının səyyah olması, müəllifə onun səyahətnamələrindən istifadə etmək, nəticədə bir çox ölkələrin tarixi, ictimai-siyasi mühiti, etnoqrafiyası haqqında danışmaq imkanı vermişdir. Yazıçı bədii təsvir obyektinə çevirdiyi hadisələri canlı şəkildə təqdim şəkildə etmək üçün digər tarixi roman olduğu kimi özünəməxsus forma, dil-üslub imkanlarından bəhrələnmişdir.

Görkəmli yazıçı-tənqidçi Mehdi Hüseyn yazırdı: "Məlumdur ki, öz-özlüyündə forma yoxdur, bədii əsərdə hadisələrin təbii cərəyanı, daxili bir məntiq üzrə hərəkəti, həm süjet xəttini, həm fəsillər arasındakı əlaqəni, həm də ayrı-ayrı epizodların bir-birinə üzvi surətdə bağlanmasını şərtləndirir. Burada müəllif iradəsinin ən yaxşı təzahürü ondan ibarət olmalıdır ki, məhz hadisələrin təbii axını pozulmasın, insanların mənəvi inkişafı əyani olaraq görülsün... Deməli, əgər forma gözəlliyindən və yüksək bədii keyfiyyətdən danışmaq lazım gəlsə, birinci növbədə məzmun gözəlliyindən, doğru inkişaf etdirilmiş insan xarakterindən, dürüst əks olunmuş insan münasibətlərindən, bir-birini tamamlayan hadisələr silsiləsindən danışmaq daha doğru olardı” [6, s.37-38].

Hər şeydən əvvəl romanın bir səyyahın həyatından bəhs etməsi [bu kontekstdə səyahətnamələrdən istifadə etməsi] müəllifi yeni forma axtarışlarına sövq etmişdir. Əsərin tarixi mövzuda yazılmış digər ənənəvi romanlardan bir çox cəhətlərinə görə seçilməsi məhz burdan irəli gəlir. Belə ki, romanda təsvir olunan hadisə və əhvalatların başlanğıcı, süjetin inkişafı və kəsişməsi, ayrı-ayrı epizodların əvəzlənməsi, finalı, müəllifin təhkiyə tərzii orijinal kompozisiya çərçivəsində

reallaşır. Məsələn, romanda qədim Təbriz şəhəri tarixin və buğunun kontekstində yazıçı təhkiyəsində orijinal səpkidə canlandırılır.

“O Təbrizi gənclik həvəsilə gəzirdi. Qədim abidələrini, örtülü və açıq bazarlarını, məscidlərini, bağlarını. Axşam bayazına yazırdı ki, Təbrizdə iyirmi mindən ziyadə ev var. Ab-havası sağlam, suyu gözəldir. Çiçəklənən bağa bənzəyir Təbriz. Bütün bunlar Azərbaycana ikinci səyahətindən sonra tamamlayacağı "Riyazüs-səyahət" ("Səyahət bağları") adlı birinci kitabının birinci hissəsinə daxil ediləcək idi. O, Təbriz haqqında "Nigaristan" ("Gözəlliklər diyarı") kitabını oxuyacaq, bu qədim azərilər şəhəri, onun şairləri, alimləri, orada dəfn olunmuş həmvətənləri haqqında məftunluqla danışacaqdı. Bütün bunlar sonra olacaq idi. İndi isə... İndi isə..." [3, s.104].

“Eldən-elə” romanı dil-üslub xüsusiyyətləri ilə də yazıçının tarixi mövzuda yazdığı əvvəlki əsərlərindən xeyli dərəcədə seçilir.

Azərbaycan romanlarında ayrı-ayrı yazıçıların timsalında süjet xəttinin fərqli şəkildə qurulduğunu müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, Əzizə Cəfərzadənin romanları bir çox hallarda vahid süjet xətti ətrafında qurulmur. Müəllif “oxucunu maraq içində saxlaya bilmək, obrazların mürəkkəb inkişafında bəzən öləri görünə bilən hərəkət və əlaqələrinə əsərin ana ideya-bədii xətti axarında yön verə bilmək” məqsədilə müxtəlif süjet xətlərini qovuşdurur [9, s.50]. Bu xüsusiyyəti Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanında da müşahidə etmək mümkündür. Ümumiyyətlə, süjet paralelliyi, yaxud çarpazlaşması müəllifə tarixi dövrün mürəkkəb hadisələrini aydın, anlaşılıqlı şəkildə təqdim etməyə imkan verməklə yanaşı, əsərin oxunaqlılığını təmin edən faktor rolunu oynayır.

Bəlli olduğu kimi, ədəbiyyatın səviyyəsi çox zaman bədii dil kriterisi ilə ölçülür. Bu kontekstdə yanaşıldıqda, çağdaş tarixi romanların dili və üslubu Azərbaycan tarixi nəsrinin poetik imkanlarını aşkarlamaq və üzə çıxarmaq baxımından səciyyəvidir [10].

Çağdaş Azərbaycan romanlarının dilindən danışarkən bir məsələyə də toxunmağa ehtiyac duyulur ki, o da bədii dilin imkanlarından bəhrələnərkən yazıçıların fərqli mövqedən çıxış etməsidir. Ayrı-ayrı romanlarda təsvir olunan mövzunun ruhuna, məzmununa uyğun bir dil seçilməyə çalışılmışdır. Belə ki, əgər roman müasir və ya tarixi mövzudadırsa, müəllif həmin əsərin dilini dövrün ruhuna uyğun şəkildə canlandırmağa üstünlük vermişdir [11].

Bilindi ki, çağdaş Azərbaycan nəsrində folklor müraciət edən, ondan məqsədə müvafiq şəkildə bəhrələnən yazıçılar içərisində Əzizə Cəfərzadənin xüsusi yer vardır. Yazıçının əsərlərində folklor sadəcə forma komponenti kimi deyil, dövrün koloritini, əxlaqi dəyərlərini aşkarlamaq funksiyası daşıyır. Müəllifin digər əsərlərində olduğu kimi, bu romanda da folklor motivləri qabarıq şəkildə bədii təcəssümünü tapmışdır. Alnında, alnın hərərətini yanağında duymağı bir yana qalsın, ömründə eşitmədiyi o bayatı, yuxuda, birinci dəfə eşitsə də eynilə yadında qalmışdı:

Axşamlar, ay axşamlar,
Şam yanar ay axşamlar.
Evli evinə gedər,
Qarib harda axşamlar? [3, s.100].

Təqdim olunan mətndən göründüyü kimi, yazıçının folklora müraciəti bila-vasitə əsərin məzmunu, ideya istiqaməti ilə sıx bağlıdır. Belə ki, romanda qərblilik motivinin canlandırılması fonunda bayatı janrına müraciət olunmuş, bu da yaşanılan ovqatı bütün gerçəkliyi ilə əks etdirməyə imkan vermişdir.

“Eldə-elə” romanında müəllif obrazın xarakterini səciyyələndirmək üçün yeri getdikcə dialoqlara və monoloqlara müraciət etmişdir. Xüsusilə, daxili monoloqlardan məharətlə bəhrələnmə əsərin baş qəhrəmanı olan Zeynalabdin Şirvaninin timsalında uğurlu bədii həlli tapmışdır. "Nə dərin qürbət yarası şerimizdə? Görəsən bunun kökü nədədir? Nədən qürbətə düşüb bizim ellər? Ellərin adlı-sanlı oğulları? Soraqları məğribdən, məşriqdən, Afrikiyyədən, Rumdan... bütün yeddi iqlimdən gəlir... Didərgin... Yad ellərin bargahlarının zinəti... Yad iqlimlərin mədrəsələrinin, türbələrinin müddərisi, xüddamı... Atam kimiləri də olub... Kimdən, nədən qaçıblar? Nəyəyin gediblər?.. Nə axtarıblar? Vətənlərində nə tapmayıblar? Bir vaxt o, atasının behişt misallı vətəndən cəhənnəmə bənzər Ərəbistan səhralarında yerləşən Kərbəlaya köçməsi haqqında Baba Sakit dərvişlə söhbət etmişdi. Onunla gedən söhbət indiki kimi yadındadı [3, s.88].

“Eldən-elə” romanını forma-sənətkarlıq baxımından səciyyələndirərkən zəruri bir məqama diqqət yetirilməsi ehtiyac vardır. Bu da yazıçının ayrı-ayrı ölkələr və şəhərlər barədə baş qəhrəmanı olan səyyahın əsərlərinə istinad edərək təsvir və təəssüratlarını canlandırmasıdır. Məsələn, romanda Səmərqəndlə bağlı müəllifin təəssüratları Zeynalabdin Şirvaninin səyahətnaməsinə söykəndiyi üçün özəllik daşıyır.

“Könül sevən bir şəhərdir, Oranın havası sağlam, suyu isə dadlıdır. Torpağı gözəl münbitdir, yeri fərəhlidir. Beşinci iqlimə daxil olub. Xalidat cəzirlərindən uzunluğu 102 dərəcə və eni isə ekvatorun 30 dərəcədədir” [3, s.278].

Bütövlükdə, Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanı dil-üslub və forma-sənətkarlıq baxımından XX yüz il Azərbaycan tarixi nəsrinin seçilən nümunələrindən biridir və əsərin daha geniş aspektdə təhlilinə ehtiyac vardır.

Nəticə

Təhlillərdən göründüyü kimi, Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanı istər ideya-problem, istərsə də bədii sənətkarlıq baxımından XX əsr Azərbaycan nəsrinin diqqəti çəkən, kamil nümunələrindən biridir. Yazıçı romanda görkəmli Azərbaycan səyyahı Zeynalabdin Şirvaninin həyat və yaradıcılığı fonunda orijinal, fakt və qaynaqlar kontekstində tarixi keçmişə ekskurs etmiş, Şərq həyatının ictimai-siyasi və mənəvi əxlaqi məsələlərini bədii düşüncə mərkəzinə çəkmişdir.

Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanının ədəbi-bədii dəyəri onun ideya-problem özəllikləri ilə məhdudlaşmır; əsər həmçinin janr və forma sənətkarlıq baxımından bənzərsiz keyfiyyətlərə malikdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının böyük əksəriyyətinin əsərin poetik xüsusiyyətlərini dəyərləndirməkdən çəkinməsi məhz burdan qaynaqlanır. Daha doğrusu, “Eldən-elə” romanı Azərbaycan nəsrində bir səyyahın həyatından bəhs edən ilk tarixi roman olmaqla qalmır, bununla yanaşı özünəməxsus janr tipi, forma-üslub keyfiyyətləri ilə səciyyələnir. Romanın çoxşaxəli, mürəkkəb süjetinin təməlinə duran hadisə və əhvalatlar tarixi qaynaq-

larla əsərin baş qəhrəmanı olan Hacı Zeynalabdin Şirvaninin səyahət qeydlərinin, səfər təəssüratlarının müqayisəli təsviri fonunda aşkarlanır. Əsərin dil və üslubunda Şərqi ayrı-ayrı ölkələrinin adət və ənənəsindən, etnik fərqliliyindən, milli koloritindən qaynaqlanan çalarlar janr tipinin orijinallığını şərtləndirmişdir. Müəllif bəhs olunan tarixi romanda yalnız dəqiq elmi faktlara söykənən qaynaqlardan və mövcud səyahətnamələrdən bəhrələnməklə yanaşı, yeri gəldikcə bədii təxəyyülün gücü ilə dövrün real mənzərəsini görə və göstərə bilmişdir. Başqa sözlə, "Eldən-elə" romanında tarixiliklə bədii təxəyyülün qovuşması, biri-birini tamamlaması vəhdət yaratmış, əsərin janr fərqliliyini təmin etmişdir.

Romanın tarixi mövzuda qələmə alınması bir çox məqamlarda müəllifə janrın ənənəvi prinsiplərindən bəhrələnməyə imkan versə də, o daha çox orijinal yolla getmiş, mövcud forma qəliblərini yeni çalarlarla xeyli dərəcədə zənginləşdirmişdir.

Şübhəsiz ki, gələcəkdə Əzizə Cəfərzadənin tarixi nəsrinə həsr olunacaq araşdırmalarda "Eldən-elə" romanının janr və forma-üslub xüsusiyyətləri fərqli mövqe və baxış bucaqlarından işıqlandırılacaqdır. Bu mənada oxucuların mühakiməsinə verilən məqalə əsərin bəhs olunan problem kontekstində səciyyəkləndirilməsində ilkin qaynaqlardan biri rolunu oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasova Cəmilə. Zamanla üz-üzə // Filoloji araşdırmalar, XIV kitab, Bakı: Elm, 2002, s. 186-187
2. Axundlu Yavuz. Azərbaycan tarixi romanı: məsələlər, problemlər. Bakı: Adiloğlu, 2005, 596 s.
3. Cəfərzadə Əzizə. Eldən-elə [tarixi roman], Bakı: "Şərqi-Qərb" nəşriyyatı, 2006, 384 s.
4. Əliyeva İfrat. El anası Əzizə Cəfərzadə, Bakı: Elm, 2001, 64 s.
5. Əliyeva Asifə. Əzizə Cəfərzadənin bədii yaradıcılığı, Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı: 2005, 132 s.
6. Hüseyn Mehdi. Ədəbiyyat və həyat. Bakı: Yazıçı, 1989, 360 s.
7. Hüseynoğlu Tofiq. Söz – tarixin yuvası. Bakı: Azərneşr, 2000, 166 s.
8. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, 2-ci cild, elmi red. İ. Həbibbəyli Bakı: Elm və təhsil, 2016. 1087 s.
9. Rza Rəsul. Talant, bilik, zəhmət // Azərbaycan, 1977, № 12, s. 45-51.
10. Yusifli Vaqif. Tarixin iki məqamı. "Yeni Azərbaycan" qəzeti, 2001, 14 dekabr, № 238.
11. Yusifli Vaqif. Tənqid də yaradıcılıqdır. Bakı: Mütərcim, 2003, 212 s.

Summary

A Novel "From Nation to Nation" by Aziza Jafarzade in the Context of the Genre and Form of Style

Although a lot of research has been written about the rich and multifaceted creativity of Aziza Jafarzade, one of the famous signatures of Azerbaijani prose, her novels were not systematically analyzed, and the ideological and aesthetic essence of her works was not disclosed. Its main reason is that the author wrote works on historical topics, and this creates difficulties for literary criticism in conducting research on the

analysis of these works. In other words, the study of the historical novels of Aziza Jafarzade requires serious preparation by the critic.

The works “I have my word all over the world”, “Return to the Motherland”, “Remember me”, “Baku-1501”, “Before Gulustan”, “Zarrintaj-Tahira”, “Towards the light”, “The tragedy of one voice”, “My Rubaba Sultan”, “The tears of the Caspian” and etc., written by the author at different times, are one of the valuable examples of the genre of the Azerbaijani historical novel. “From nation to nation” occupies a special place among the author’s historical novels. This novel about the life of the great Azerbaijani traveler Haji Zeynalabdin Shirvani differs not only in theme, ideas and problems, but also in genre, form and style. Haji Zeynalabdin Shirvani, the protagonist of the work, reveals the events in the novel against the background of historical sources and a comparative description of travel notes. Shades based on customs and traditions, ethnic differences, national colors of different countries determined the originality of the genre type in the language and style of the work.

Резюме

Роман Азизы Джафарзаде «Из края в край» в контексте жанра и формы стиля

Хотя много исследований было написано о богатой и многогранной работе Азизы Джафарзаде, одной из известных подписей азербайджанской прозы, ее романы не подверглись систематическому анализу, а идеологическая и эстетическая сущность ее работ не была раскрыта. Основной причиной этого является то, что автор написал произведения на исторические темы, и это создает сложности для литературной критики при проведении исследований по анализу этих работ. Другими словами, исследование исторических романов Азизы Джафарзаде требует серьезной подготовки со стороны критика.

Произведения «Звучит повсюду голос мой», «Вернись на Родину», «Помни меня», «Баку-1501», «До «Гюлистан», «Зарринтадж-Тахира», «К свету», «Трагедия одного голоса», «Слезы Каспия», «Моя Рубаба Султан» и др., написанные автором в разные периоды, являются одним из ценных примеров жанра азербайджанского исторического романа. Среди исторических романов автора «Из края в край» занимает особое место. Этот роман о жизни великого азербайджанского путешественника Гаджи Зейналабдина Ширвани отличается не только темой, идеями и проблематикой, но и жанром, формой и стилем. События в романе раскрываются на фоне исторических источников и сравнительного описания путевых заметок Гаджи Зейналабдина Ширвани, главного героя произведения. Оттенки, основанные на обычаях и традициях, этнических различиях, национального колорита разных стран обусловили своеобразие жанрового типа в языке и стиле работы.